voor hen bekend en gekend is, maar dat vervolgens ook in vraag moeten durven stellen. Dit kan veel emoties losmaken bij sommige deelnemers. Als trainer is het belangrijk dat deze losgemaakte emoties, zowel van de individuele deelnemer als van de groep, worden opgevangen. Bewaak steeds de grenzen van de deelnemers in discussies en debatten. Streef naar een dialoog in plaats van een debat of discussie, waarbij het actief naar elkaar luisteren, en het respectvol uitwisselen van gedachten en ervaringen centraal staat.

Het is de bedoeling om mensen hun grenzen te doen verleggen, maar het is essentieel dat de trainer de mensen niet te ver over hun grenzen duwt (cf. comfort-stretch-panic-zonetheorie, zie verder). Zo is het bijvoorbeeld aan te raden wel een vraag te stellen als 'ken je mensen die positief staan tegenover holibi's?' of ' ken je mensen met homoseksuele gevoelens?' en niet 'heb je zelf al homoseksuele gevoelens gehad?'.

Een vruchtbaar debat met voor- en tegenstellingen kan maar tot een goed einde gebracht worden in een vorming waar er **ruimte** is **voor ieders mening, twijfel en emotie.** Hieronder enkele situatieschetsen om dit laatste te verduidelijken:

- Een cursist begint te huilen tijdens het debat. Het beste wat je als trainer kunt doen is de persoon in kwestie even apart nemen van de groep om met haar of hem te praten over hetgeen haar of hem geraakt heeft. In dit geval is het niet slecht om een time-out in te lassen en de persoon in kwestie even elders tot rust te laten komen en later in de vorming terug op te nemen. Indien de cursist er behoefte aan heeft, kan je haar of hem ook doorverwijzen naar een vertrouwenspersoon of hulpverlener binnen of buiten de vereniging of school. Belangrijk is om dit voorval ook in de groep te bespreken. Het respectvol omgaan met emoties is van belang zodat die ruimte ook kan gegeven worden door de groep aan een individu tijdens de vorming.

- Een deelneemster is gechoqueerd door het zien van foto's van interseksuele mensen. Het is belangrijk dat je als trainer de deelneemster de ruimte geeft om haar verbazing te uiten door haar de kans te geven om dat in groep te verwoorden en dit op een respectvolle manier te behandelen. Geef bijvoorbeeld aan in groep dat dit voor jou de eerste keer ook vreemd was en er wel degelijk heel veel mensen daar eigenlijk weinig kennis van hebben, ook mensen die veel gestudeerd hebben. Het is dus helemaal niet zo verrassend dat zij er voorheen nooit iets van gehoord heeft.

Leg in elk geval op voorhand een aantal communicatie- en spelregels samen vast, zoals: scheldnamen gebruiken en iemand uitschelden of uitlachen is niet toegestaan.
Cursisten vertrekken soms vanuit een 'wij-zij'-verhaal waardoor men heel snel de mening van de dominante groep wil doorduwen zonder debat. Het enige juiste standpunt is dat, dat de meerderheid zou poneren. Dit draagt niet bij tot een debat waarbij ruimte is voor openheid voor alle nuances, twijfels en bedenkingen. De betrachting moet zijn om de dynamieken achter die twijfels zichtbaar te maken.
Concreet wil dat zeggen dat er een sfeer van vertrouwen en openheid gecreëerd wordt in de groep waarbij eenieder haar of zijn mening, ervaring, bedenking kan meedelen. De dialoog die hierdoor ontstaat is net de meerwaarde om elkaar als mens beter te begrijpen en een gesprek mogelijk te maken waarbij de deelnemers dichterbij elkaar en elkaars visies en ervaringen kunnen komen.

> Maak duidelijk aan de groep dat het **niet de bedoeling is dat mensen,** binnen of buiten de groep, **tijdens de vorming geout worden** door een deelnemer. Dit is ieders persoonlijke beslissing en hoort niet gedaan te worden door iemand anders, ook niet binnen deze vorming.

Om drempels te verlagen kan je ook trachten **een gezellige 'huiselijke' ruimte te creëren die bijdraagt tot een ontspannen goede sfeer.** Kies ervoor om in een kring te zitten om de gelijkwaardigheid met en binnen de groep te benadrukken. Het vergemakkelijkt de communicatie en is ook praktisch voor een vlotte uitvoering van de oefeningen.

Bereid je als trainer voor op een bescheiden rol; stimuleer de deelnemers zelf antwoorden te formuleren en geef deelnemers zo veel mogelijk ruimte om te praten, stel kennisoverdracht niet centraal. Laat stiltes toe en stuur bij wanneer het nodig is. Stel je flexibel op: neem de nodige tijd voor wat er op dat moment in de groep leeft. Vrees niet voor het 'niet op tijd' afwerken van het programma. Als een bepaalde kwestie of concrete situatie belangrijk blijkt voor de deelnemers, neem dan genoeg tijd om er bij stil te staan. Ongetwijfeld kunnen andere doelstellingen en thema's van de vorming doorheen die discussie aangekaart worden, en het verdient de voorkeur om te werken met cases die belangrijk zijn voor de deelnemers.

De trainer moet oog hebben voor de capaciteiten van de deelnemers. Er zitten oefeningen bij waarbij de deelnemers zelf moeten schrijven. De realiteit is dat deelnemers soms niet voldoende kunnen schrijven, of helemaal niet kunnen schrijven. Houd hier rekening mee en zoek pragmatische oplossingen. In een groep kan iemand die wel kan schrijven notities nemen bij een groepsdiscussie. Maar dit moet discreet gebeuren, zonder een deelnemer te viseren of zichtbaar te maken als iemand die moeilijk kan schrijven, zodat niemand zich ongemakkelijk voelt bij het maken van de oefening. Dit is het soort van cruciale achtergrondinformatie waarvan de trainer bij aanvang van de vorming een beeld dient te krijgen via de quickscan.

Tot slot, **wees als trainer ook bewust van je eigen positie.** Als individu draag je zoals alle deelnemers ook een zekere bagage én identiteitskenmerken met je mee. In plaats van 'tegenover' de groep is het belangrijker om 'in' de groep te plaats te nemen waardoor niet alleen visueel maar ook letterlijk de positie van de trainer gewijzigd wordt.

De 'comfort-stretch-panic zone' - theorie

De theorie van de **'comfort-stretch-panic-zone'** stelt dat om een verandering teweeg te brengen binnen bepaalde domeinen of mind-sets van mensen er dient gewerkt te worden aan de hand van de drie zones waarin een individu/groep zich kan openstellen ten aanzien van deze verandering[3]. Deze drie zones zijn de 'comfortzone - de stretchzone - de paniekzone'. De zegswijze 'je moet eerst leren stappen alvorens te lopen' is een mooie illustratie van deze theorie. De essentie van deze theorie bestaat er in om de deelnemers uit hun comfortzone te halen met de bedoeling om een nieuw perspectief, inzicht aan te brengen zonder de deelnemers te bruuskeren.

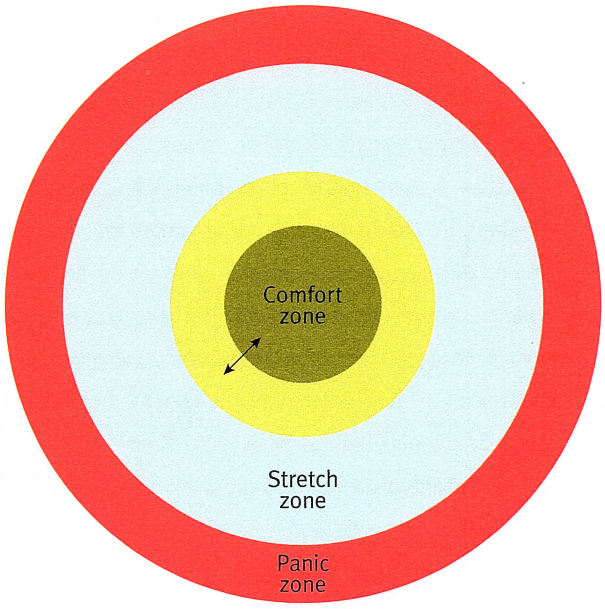
"Dat gaat allemaal niet veranderen. Nu nog niet denk ik. Men heeft meer verdraagzaamheid nodig in de samenleving. Het ligt aan de mensen zelf. Als de mensen kunnen aanvaarden dat ze buiten hun eigen vooropgestelde standaarden kunnen leven dan zijn de helft van de wereldproblemen opgelost."

(Interview met Atif, Pakistan, 2de generatie)

De **comfortzone** behelst alles wat vertrouwd is; hierin vindt men alle elementen, tradities, gewoontes terug die de deelnemers kennen en waarmee ze dag in dag uit leven. Hier voelt men zich goed, zelfzeker en gemakkelijk. Het risico van deze zone is dat men vastroest waardoor verandering en progressie van ideeën en gewoontes als zeer moeilijk ervaren worden.

De **stretchzone** is de zone die tussen de comfort- en de paniekzone ligt. Deze zone representeert de elementen die men wel kent maar die niet meteen deel uitmaken van de gewoontes, tradities en/of eigenheid van een individu of groep. Het gevoel dat deze zone met zich meebrengt is curiositeit, herkenbaar-

3 *WIDELKO, G., The stretch zone. How to be confident when it really matters and achieve your performance potential, Ballon View Ltd, 2012, p. 280*

heid en een zekere mate van begrip. Deze zone is meer een experimenteerruimte met mogelijkheden om nieuwe zaken te leren kennen maar zonder de verplichting om die daarom meteen aan te nemen of te implementeren.

De **paniekzone** is de zone die het verst staat van de comfortzone en net buiten de stretchzone ligt. Deze zone staat voor alle zaken die ver liggen van gewoontes en tradities. Hier voelt men zich ongemakkelijk, gestrest en angstig. De meeste elementen in deze zone zijn vreemde, ongekende zaken waar men niet echt vat op heeft.

Aan de hand van deze drie zones legt de theorie uit dat veranderingsprocessen beter geleidelijk aan binnen een groep worden geïntroduceerd om een effectief resultaat te bereiken. In het geval dat men een verandering wil aanbrengen door deelnemers te snel mee te nemen naar het beoogde eindresultaat, bestaat er een kans dat zij zich terugtrekken in de comfortzone.

Hieronder volgen een aantal mogelijke reacties van deelnemers die veelal een uiting zijn van het zich nestelen in de comfort-zone, en enkele tips om hiermee om te gaan en de deelnemers effectief naar de stretch-zone te brengen:

"Het is verboden door de religieuze tradities."

Het is belangrijk om respect en begrip op te brengen voor de overtuiging van de deelnemers. **Val dus zeker niet de religie aan maar zet eerder het 'religieuze' in een breder perspectief.** Dit kan door de vraag om te keren: 'In welke religie is homoseksualiteit of seksuele diversiteit' wel toegelaten?'

Het antwoord is dat in de drie grote monotheïstische tradities van oorsprong eerder negatieve visies werden ontwikkeld ten aanzien van seksuele diversiteit. Dit kan tevens uitgebreid en verbonden worden aan gevestigde religieuze opvattingen over de positie van de vrouw.

Deze verbreding maakt meteen duidelijk dat deze religieuze tradities veel levendig debat over de positie van de vrouw kennen, alsook vrouwvriendelijke herinterpretaties van de oorspronkelijke geschriften, met als gevolg een grote mate van diversiteit binnen de religieuze tradities over deze kwestie. En als dit voor vrouwen kan, waarom niet voor homoseksuelen?

"Ze moeten ermee omgaan zoals ze met de atheïsten omgaan, ze moeten ze verdragen en iedereen zijn/haar keuze en vrijheid toelaten en als ze zeggen dat God hen zal straffen dat ze het dan aan hem overlaten en niet zelf God op aarde spelen."

(Interview met Atif, Pakistan, 2de generatie)

De boodschap is: **er zijn verschillende interpretaties mogelijk van eeuwenoude tradities op allerlei thema's die aan de orde zijn in de hedendaagse maatschappij.** In de module religie van deze handleiding gaan we daar verder op in.

"Het is vies en raar"

Deelnemers moeten hun ideeën, gedachten en gevoelens in een vorming kunnen uiten en het is ook aan te moedigen dat men open en spontaan is alvorens in bespreking te gaan over het thema seksuele diversiteit. Neem bijvoorbeeld het zien van

twee mannen die elkaar kussen. **Het is interessant om deelnemers erop te wijzen dat een handeling zoals kussen ook door hetero's wordt gedaan** en dat dit meestal niet als vies en raar wordt beschouwd. Waarom is dat? Omdat dat 'normaal' is? Wat is normaal? En wat als je anders bent dan de rest? Is het dan nog goed om mensen op deze manier te veroordelen? Bovendien is het geven van een kus een uiting van een mooi gevoel: liefde. Hoe kan dat vies zijn? Is liefde dan vies?

Ten slotte is het ook essentieel om mee te geven aan de deelnemers dat we anderen kwetsen wanneer we woorden als vies en raar gebruiken, we steken andere mensen in een negatief vakje los en dat heeft gevolgen voor het zelfvertrouwen van een individu. Wijs deelnemers er bijvoorbeeld op dat een uitspraak als 'dat is vies en raar' ook geformuleerd kan worden als 'ik vind dat vies en raar', waardoor er ruimte gecreëerd wordt voor afwijkende meningen.

"Zolang ze maar van mij afblijven is het goed voor mij"

Deze reactie komt heel vaak terug bij deelnemers. Homoseksualiteit is ok zolang 'ze' maar op afstand blijven en niet te dicht bij mijn leefwereld komen. Alsof elke homoseksueel erop uit is om seksuele toenadering te zoeken bij anderen. **Wederom is het belangrijk om de vergelijking te maken met heteroseksuelen.** Zijn mannen per definitie altijd uit op seksuele contacten met vrouwen en omgekeerd? Het bewust maken van stereotypes die leven over het seksueel promiscue gedrag van homoseksuelen is hierin belangrijk. Als trainer is het belangrijk om de deelnemers het inzicht te verschaffen dat de mate waarin een individu bezig is met haar of zijn seksualiteit niet afhankelijk is van de geaardheid.

Referentiekader

Kruispuntdenken

Het kruispuntdenken of het intersectionele denken is een denkkader dat ons moet toelaten om de complexe en diverse wereld waarin we leven beter tegemoet te treden. Kruispuntdenken weigert genoegen te nemen met een eenzijdig verklaringsmodel, maar wil in tegendeel de volledige complexiteit van de invloed van plaats, nationaliteit, gender, etniciteit, seksuele voorkeur en religie en de wijze waarop deze elkaar construeren omarmen. De theorie van de 'intersectionaliteit' verwijst naar de kruisingen (intersecties) van die verschillende dimensies van identiteit en ongelijkheid. Deze zijn steeds gelijktijdig en in wisselwerking met elkaar actief.[4] Door deze interactie en verwevenheid als uitgangspunt te nemen, laat het kruispuntdenken ons toe om de meervoudigheid van identiteit en ook discriminatie beter te begrijpen. **Het is namelijk een combinatie van deze verschillende invalshoeken waardoor we een maatschappelijke positie toegewezen krijgen en die bepalend is voor onze identiteit.**

De term 'intersectionaliteit' werd voor het eerst ontwikkeld in een Noord-Amerikaanse academische context door de rechtsgeleerde Kimberlé Crenshaw in de context van haar werk over discriminatie en geweld tegen vrouwen vanuit het perspectief van zwarte vrouwen.[5] De discriminatie waarmee zwarte vrouwen te maken hebben, aldus Crenshaw, kan niet herleid worden tot discriminatie op basis van geslacht enerzijds of op basis van 'ras' anderzijds, maar is een uitdrukking van hoe verschillende mechanismen van ongelijkheid op elkaar ingrijpen. Daarmee gaf Crenshaw een naam en een theoretisch kader aan wat al eerder en in andere (niet-academische) contexten duidelijk was, en vooral zichtbaar wordt in de strijd van diegenen die zich in verschillende minderheidsposities tezelfdertijd bevinden: **discriminatie bestaat niet alleen uit verschillende dimensies, maar die dimensies zijn op zo'n manier met elkaar verweven dat het niet mogelijk is om ze netjes van elkaar te scheiden.**

Kruispuntdenken kijkt dus naar de wijze waarop assen van machtsongelijkheid zoals gender, etniciteit, klasse en seksualiteit op elkaar ingrijpen in de vorm van wat Patricia Hill Collins omschreef als 'in elkaar grijpende systemen van onderdrukking'.[6] Dit houdt in dat de verschillende dimensies van identiteit en ongelijkheid begrepen worden als wederzijds constitutief. Concreet wil dit zeggen dat bijvoorbeeld onze genderidentiteit of etniciteit nooit volledig autonoom tot stand komen, maar steeds ook door die andere identiteitsdimensies bepaald worden. Gender komt steeds tot stand in een specifieke context van etnische relaties (en vice versa), de wijze waarop onze etniciteit tot stand komt is altijd ook bepaald door klasserelaties (en vice versa), en zo verder. Dit heeft als gevolg dat, wanneer we bijvoorbeeld over normen van mannelijkheid en vrouwelijkheid hebben, we altijd in rekening moeten brengen of het over arbeiderklasse of middenklasse normen gaat, in welke etnische-culturele context die normen tot stand komen, de concrete wijze waarop heteronormativiteit in die verschillende contexten een invulling krijgt, etc.

Met andere woorden, vanuit een intersectionele benadering bestaat er niet zo iets als universele noties van mannelijkheid en vrouwelijkheid maar komen die noties steeds tot stand in interactie met andere relevante assen van identiteit en ongelijkheid. Hetzelfde geldt voor homoseksualiteit.

Kruispuntdenken en seksuele diversiteit

We baseren ons op dit theoretisch kader om de kwestie van seksuele diversiteit te benaderen. **Dat wil zeggen dat we seksuele orientatie niet los zien van andere assen van differentiatie of ongelijkheid.** Personen die op een of andere wijze op een niet heteronormatieve wijze met seksualiteit en relatievorming omgaan zijn altijd per definitie ook gesitueerd in termen van gender (als man of vrouw of interseks of transgender), etniciteit, klasse, etc. en hun uiteindelijk identiteit wordt door al deze dimensies vormgegeven. Homoseksualiteit bestaat met andere woorden niet in een sociaal vacuüm.

Door abstractie te maken van alle andere identiteitsdimensies wanneer we over seksuele geaardheid spreken, ontstaat al snel het beeld van een universele homoseksuele identiteit.[7] Een dergelijk begrip van homoseksuele identiteit wordt dan, impliciet of expliciet, als de lens gebruikt waardoor

---

4 *Zie het Nederlandtalige standaardwerk over kruispuntdenken: BOTMAN, M., JOUWE, N. & WEKKER, G. (red.) Caleidoscopische visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwenbeweging in Nederland, 2001, Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen.*

5 *CRENSHAW, K., Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics, 1989, The University of Chicago Legal Forum; en CRENSHAW, K., Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color, 1991, Stanford Law Review 43 (6).*

6 *COLLINS, P. H., Feminist Black Thought, 1990, New York: Routlegde.*

7 *BRACKE, S., Pink Camouflage, 2009, DVD.*

allerhande seksuele en affectieve relaties tussen mensen van hetzelfde geslacht bekeken worden. Hier loopt het mis op het vlak van diversiteit: **doordat men andere aspecten van iemands identiteit negeert, wordt het dominante beeld enkel bevestigd en in stand gehouden.** Dit resulteert in een beeldvorming van 'de' homoseksueel als man, wit en middenklasse. Hij is out, en misschien staat hij eens per jaar op een praalwagen op de Pride schaars gekleed te dansen. Een intersectionele benadering de-centreert dat beeld en maakt duidelijk dat dat slechts een specifieke manier van homoseksualiteit is (gerelateerd aan een specifieke intersectie van identiteiten), en dat het nefast is om dat ene kruispunt in beeldvorming en in beleid een representatieve rol van 'de' homoseksueel toe te dichten.

Op die manier maakt een intersectionele benadering zichtbaar dat er een breed spectrum bestaat aan kruispunten waarbinnen seksuele aantrekking en liefde tussen mensen van hetzelfde geslacht centraal staan. **De wijze waarop we omgaan met en denken over seksualiteit en relatievorming wordt beïnvloed door onze gender, etniciteit en cultuur, en klasse.**
Een gelovige moslim die haar of zijn eigen weg zoekt tussen geloof en homoseksualiteit[8]; het Surinaamse arbeidersklasse 'mati-werk' waarin meestal een oudere vrouw op niet exclusieve wijze een seksuele (en economische) relatie met een jongere vrouw onderhoudt[9]; de Thaise kathoey of 'ladyboys' die door het merendeel van de bevolking gezien wordt behorende tot een derde gendercategorie[10]; de man die al vele jaren met zijn vrouw getrouwd is maar regelmatig gaat cruisen in een park voor seks met andere mannen.

Dit zijn slechts een handvol voorbeelden die duidelijk maken dat seksualiteit op een erg diverse manier kruist met andere assen van ongelijkheid en identiteit waarop individuen gesitueerd zijn. Dit heeft een lange geschiedenis (denk maar aan pederastie binnen de klassieke Griekse beschaving waarin oudere mannen een erotische relatie aangingen met adolescente jongens) en blijft evolueren in nieuwe richtingen (denk maar aan de nieuwe witte middenklasse gezinnen in ons land die bestaan uit twee mama's en de bevriende spermadonor, of nieuwe uitingen van gelovig en homoseksueel zijn).

"Homoseksualiteit is een naam, iets dat geplakt is op een fenomeen op een gegeven moment. Vroeger werd dat onderscheid gewoon niet gemaakt. Deze verdeling laat toe een opdeling te maken tussen iets dat normaal is en al de rest dat afwijkt daarvan. Eigenlijk is het heteronormativiteit."

(Interview met Rocio, Peru, 1ste generatie)

Seksuele diversiteit als Westers?

Een intersectionele benadering maakt duidelijk dat seksuele diversiteit bestaat in allerhande samenlevingen, zowel vandaag de dag als in het verleden. Tezelfdertijd krijgen we regelmatig te horen dat homoseksualiteit Westers is, zowel aan de zijde van sommigen die strijden voor de aanvaarding van seksuele diversiteit (en het Westen als ijkpunt nemen voor de empowerment van diegenen die een leven moeten uitbouwen zonder de privileges van de heteronormativiteit), als door sommigen die zich tegen de aanvaarding van seksuele diversiteit keren (en die homoseksualiteit afwijzen als een Westers importproduct).
Wanneer we het kruispuntdenken als uitgangspunt nemen, kunnen we niet achter de uitspraak staan dat seksuele diversiteit op zich iets Westers zou zijn. Maar er valt meer te zeggen over seksuele diversiteit en Westerse moderniteit dan dat.

Ten eerste, het valt op dat wetten in het burgerlijk wetboek die homoseksualiteit (en vaak specifiek sodomie) criminaliseren in de overgrote meerderheid van landen wereldwijd ingevoerd werden onder Europese koloniale regimes. Met andere woorden, het Westen heeft een grote invloed gehad in het scheppen van een legaal kader (en meer bepaald de legale criminalisering) van homoseksualiteit.

8 *Zie bijvoorbeeld de film: SHARMA, P., A Jihad for Love, HALAL FILMS, 2007*
9 *WEKKER, G., The Politics of Passion. Women's Sexual Culture in the Afro-Surinamese Diaspora, 2006, New York: Columbia University Press.*
10 *STORER, G., Rehearsing Gender and Sexuality in Modern Thailand. Masculinity and Male-male Sex-behaviours, 1999, Journal of Gay & Lesbian Social Services 9 (2-3).*

Ten tweede, LGBTQI bewegingen zoals we de dag van vandaag kennen, en die met name strijden voor burgerrechten op basis van een (LGBTQI) identiteit, vinden hun oorsprong in het Westen. Deze twee zaken staan niet los van elkaar: wanneer criminalisering en discriminatie ingeschreven staan in de grondwet, is een burgerrechtenbeweging nodig om die discriminatie ongedaan te maken.

Daarnaast werd reeds uitgebreid beargumenteerd dat homoseksuele identiteit inderdaad ontstaan is in de context van de Westerse moderniteit. Dit betekent dat de bestaande seksuele diversiteit (in handelingen, relatievormen, levensvormen, etc.) slechts in de laatste twee a drie eeuwen begrepen werd als een (essentiële) identiteit, in de context van het ontstaan van een modern begrip van identiteit (dat tevens onze huidige noties van gender en etnische identiteit bepaald).[11]

Die moderne notie van homoseksuele identiteit is ondertussen tot op zekere hoogte geglobaliseerd en interageert, en staat regelmatig op gespannen voet, met eerdere niet-heteronormatieve levensvormen.

Maar seksuele diversiteit, buiten het Westen maar ook in het Westen, valt in ieder geval niet te herleiden tot 'homoseksuele identiteit'. **Een intersectioneel uitgangspunt richt de aandacht op die seksuele diversiteit in al haar mogelijke vormen, waarbinnen homoseksuele identiteit slechts een, weliswaar belangrijke en dominante, vorm is.**

[11] *FOUCAULT, M. History of Sexuality. 1980, Vintage.*